

RAZKROJ FEVDALNE AGRARNE STRUKTURE IN PREHOD NA INDIVIDUALIZIRANO KMETIJSTVO NA KRANJSKEM

MARIJAN BRITOVSEK

Razprava je povzetek doktorske disertacije, ki jo je pisec uspešno obranil dne 16. maja 1960 na univerzi v Ljubljani. S tem omogočamo širšemu krogu naših bralcev, da se seznani s tistimi problemi naše agrarne zgodovine, ki do sedaj še niso bili temeljiteje obdelani.

Uredništvo

I.

Disertacija obravnava v glavnih obrisih pravni položaj in vlogo srenjskih skupnosti v fevdalnem gospodarstvu, pomen in razprostranjenost gozdnih in pašnih služnosti od XVI. do XVIII. stoletja ter v tej zvezi v glavnih potezah osvetljuje položaj in stanje živinoreje v pašniško gospodarskem sistemu. Težišče razprave je prikazovanje razkroja fevdalne agrarne strukture in nastajanje individualiziranega kmetijstva, ki se je pričelo uveljavljati zlasti v fiziokratskem obdobju z razdeljevanjem srenjskih pašnikov in gozdov ter je doseglo svoj višek z operacijami pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti.

Tema je razdeljena na naslednja poglavja: 1. Razdeljevanje srenjskih pašnikov in gozdov, 2. Gozdne služnosti na Kranjskem, 3. Pašne služnosti na Kranjskem, 4. Odkup in uravnavanje zemljiških dolžnosti.

Poglavje o »Razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov« sem razdelil na troje obdobj:

1. prvo obdobje zajema razdobje do terezijanskih reform, ko so zemljiški gospodje ponekod svojevoljno ali sporazumno s podložniki izvajali te operacije;

2. fiziokratsko obdobje obsega razdobje, ko je v te odnose z nizom uredb prvič posegla fevdalno-absolutistična država;

3. tretje obdobje obravnava dobo po buržoaznodemokratski revoluciji 1848, ko je razvoj agrarnega kapitalizma zahteval dokončno odpravo srenj.

*

1. Nastanek in pravni položaj srenj je v prvem obdobju historično dokaj nejasen in kontroverzen. Točnejšo sliko za naše predele bi si bilo mogoče ustvariti le s pritegnitvijo še neobjavljenih vaških, župnih in alpskih redov, ki se hranijo v avstrijskih arhivih, kar pa že presega okvir mojega preučevanja.

Srenjske skupnosti, soseske, so imele svoj izvor deloma v predfevdalni agrarni strukturi, deloma so nastajale v zgodnjem sred-

njem veku. Glede nastanka in notranjega razvoja srenj ter vloge zemljiških gospod pri oblikovanju političnega in gospodarskega ustroja srenj obstajajo v historični literaturi različni pogledi. Starejši nemški in avstrijski raziskovalci, zlasti pravni zgodovinarji so bili mnjenja, da je ostal gospodarski in politični ustroj srenjskih skupnosti v zgodnjem srednjem veku od njihovega nastanka naprej nespremenjen in da zemljiške gospodke niso imele nobenega vpliva na njihov razvoj. Novejša Dopscheva raziskovanja pa so dovedla do nasprotnih rezultatov. Na osnovi številnega listinskega gradiva, predvsem pravnih napotil, je dokazal, da srenje (marke) v razdobju nastajanja pravnih napotil, od XII. do XV. stoletja niso bile povsem svobodne, ampak so bile v svojem delovanju podrejene zemljiškim gospodkam in od njih odvisne. Z nastajanjem podložniškega razmerja so pravice podložnikov do srenj slabile, pravice zemljiških gospodov pa so se krepile. V številnih napotilih je bilo poudarjeno, da so si vaščani pridobili pravico do izkoriščanja srenje le po milosti zemljiške gosposke. Te pravice so si pridobili na različne načine: s podelitvijo, z zamenjavo ali z nakupom zemljiške gosposke. Večkrat se je tudi dogajalo, da je bila njihova posest pridobljena brez pravnega naslova, z zastaranjem in z uzurpacijo zemljiškogospodskega zemljišča. Zemljiške gosposke se v zgodnjem srednjem veku niso preveč prizadevale, da bi uveljavljale svoje pravice do srenj, temveč so prepuščale pašnike in gozdove v izkoriščanje podložnikom. Njihov odnos do srenjskega zemljišča je bil tolerant, ker je bilo v interesu zemljiških gospod, da podložnikom omogočijo izkoriščanje srenje in podprejo težnje kmetov po krčenju gozdov, ker jim je to prinašalo določene dohodke. Dogajalo se je tudi, da so si podložniki prilastili zemljiškogospodske gozdove in jih proglasili za srenjske. Takšni poskusi osamosvojitve srenjskih skupnosti od zemljiških gospod so bili zelo pogosti: s tem pa se je višja lastninska pravica gospod do srenj oslabil.

Pod vplivom gospodarskih razmer se je ustroj srenj na območju nemškega pravnega ozemlja, v katerega okvir je spadala tudi Kranjska, pričel v XV. in XVI. stoletju spreminjati. Zemljiškim gospodkam je ponekod uspelo, da so si prilastile vedno večje pravice do srenjskih pašnikov in gozdov, podložnim kmetom pa je marsikje ostala le užitna pra-

vica, ki so jo z recepcijo rimskega prava pričeli razvijati v servitute. Proces prilagajanja srenjskih pašnikov in gozdov ter nastajanje servitutov je potekal na območjih posameznih zemljiških gospodsk zelo različno. Z nastajanjem novih družbenih plasti kmečkega polproletariata in proletariata (gostačev, kočarjev, podružnikov) so se odnosi v srenjah pričeli spreminjati. Soseske so pravico do paše in lesa na srenjskem zemljišču dovoljevale le tistim, ki so imeli svoj hlev in ognjišče. Zaradi pomoči gostačev, dninarjev in kočarjev pri obdelavi podložniških polj jih niso mogli povsem izključiti od izkoriščanja srenjskih pašnikov in gozdov. Zato se je ponekod uveljavilo pravilo, da so gostači in kočarji lahko izkoriščali srenjske pašnike s predhodnim dovoljenjem soseske. Med gostače so prištevali tudi dninarje in hlapce, ki so jih gosposke in podložniki uporabljali za delovno silo. V okviru srenj se je pričelo oblikovati članstvo dveh kategorij. Stari člani so imeli neomejeno pravico do paše in lesa, drugi pa le omejeno pravico, ki je bila vezana na predhodno dovoljenje celotne soseske. Smeli so n. pr. pobirati v gozdu odpadni les, niso pa smeli sami sekati; imeli so pravico pasti drobnico, ne pa tudi govejo živino in konje itd. Vendar so te pravice od gosposke do gosposke močno varirale. Zakonski predpisi na osnovi recepcije rimskega prava so zemljiškim gosposkam omogočili, da so omejevale služnostne pravice le na stare prebivalce, kar je hkrati tudi neposredno vplivalo na izoblikovanje mnogih srenjskih predpisov in statutow, posebno v alpskem pašnem območju. Številni ohranjeni vaški in alpski redi za Koroško in Štajersko nam to dokazujejo. V teh redih je bilo podložnikom predpisano število in vrsta živine, ki so jo smeli pasti na alpskih pašnikih. Obseg izkoriščanja srenjskega zemljišča so posameznim hubam običajno odmerjali po njihovi velikosti. V planinskih pašnih predelih je ponekod imela vsaka kmetija določeno število deležev, po katerih so odmerjali število živine, ki so jo smeli pasti na srenji, in količino lesa, ki so ga dobivali iz srenjskih gozdov ter obveznosti do srenjske skupnosti (popravilo poti, ograj itd.). Na splošno lahko trdimo, da so bili na območju posameznih srenj srenjski predpisi odvisni od obsega pašnikov, gostote naseljenosti kmečkega prebivalstva ter števila njihove živine. Pri posameznih podložnikih ali celih soseskah so se v XVII. in XVIII. stoletju med seboj močno prepletale oblike srenjskih in služnostnih pravic do paše in lesa. Ti odnosi so zlasti pregledno razvidni v rektificiranih dominikalnih aktih in rustikalnih tabelah, iz

katerih je mogoče razbrati točno sliko fevdalne agrarne strukture, predvsem glede na obseg razprostranjenosti srenj, pašnih in gozdnih servitutov v fevdalnem gospodarstvu. Na področju posameznih graščin, zemljiških gospodsk in cerkvene posesti so imeli ponekod podložniki hkrati pravico do lesa in paše tako na srenjskih kot na služnostnih pašnikih in v gozdovih, drugod so podložniki imeli to pravico omejeno le na srenjske ali služnostne pašnike in gozdove. Proces individualizacije kmečke posesti, t. j. priključevanje gozdnih in pašnih površin v individualno uporabo posameznim hubam je takrat zavzemal še neznamenit obseg. Le redki so bili podložniki, katerih posest je dosegla takšno stopnjo ravnovesja ornih, pašnih in gozdnih površin, da so bili gospodarsko povsem neodvisni od srenjskih ali služnostnih pravic. Stanje na srenjskih pašnikih in v gozdovih je bilo na splošno zelo slabo. Individualizirani rustikalni in srenjski gozdovi so bili v pretežni večini zelo razredčeni in opustošeni. Upravičenci so dobivali iz srenjskih gozdov v glavnem le les za kurjavo in steljo in jih imeli le še za pašo. Boljšega gradb. lesa v njih že ni bilo več dobiti.

Srenjski pašniki so bili prav tako v brezupnem stanju. Večji del so bili slabi in prepuščeni sami sebi. Živina na njih pa je bila izpostavljena stalnim okužbam. Posebno zanimivo sliko o razmerah na srenjskih pašnikih nudijo odgovori na nagradno vprašanje, ki ga je razpisala Kranjska kmetijska družba 1767 »Ali so srenjski pašniki v deželi škodljivi ali koristni in kako bi jih najlažje in najprej odpravili, oziroma kako naj bi se naredili koristni«. Vsem odgovorom je bilo skupno, da so se njihovi avtorji zavzemali za razdelitev srenjskih pašnikov, uvajanje krmnih rastlin in za racionalnejšo hlevsko rejo. Ti odgovori so bili dejansko izraz pojmovanja zelo ozkega kroga fiziokratsko usmerjenih ljudi iz vrst fevdalnega plemstva in višjega uradništva terezijanske dobe. Zaradi globokih spon fevdalne agrarne strukture Kranjska v tem obdobju ni mogla s pridom uresničevati novih gospodarskih nazorov. Podložna in graščinska posest sta bili v gospodarjenju še tako zaostali, da jim je bil smisel za racionalnejše oblike kmetijstva bolj tuj. Mali kmetje in kočarji, katerih gospodarstvo je bilo izključno navezano na srenjske pašnike, so bili z njihovim razdeljevanjem zelo prizadeti, predvsem ker niso imeli sredstev za prehod na hlevsko rejo. Nasprotno pa so bili nekateri redkejši zemljiški gospodje in celaki mnenja, da je neracionalno izkoriščati za pašnike zemljo, ki bi jo mogli s svojimi sredstvi obdelovati.

2. Država je sprva skušala novi način gospodarstva uvesti s silo, s pomočjo zakonodaje in kmetijske družbe. Pri tem so jo vodile fiziokratske težnje, da bi ustvarili z razdelitvijo srenjskih pašnikov in z uvajanjem krmnih kultur, posebno detelje, pogoje za uvedbo racionalnejše hlevske reje. V lastninske razmere na srenjskih pašnikih je prvič globlje posegel patent z dne 5. novembra 1768 z zahtevo, naj jih v roku enega leta razdele. Odrejeno je bilo, naj v čeških in avstrijskih deželah razdelijo vse srenjske pašnike, ki so jih izkoriščali podložniki sami, ali skupno z zemljiškimi gosposkami. Kot glavna razloga za razdelitev sta bila navedena majhna donosnost in razširjanje kužnih boleznih. Po patentu je bilo predvideno, naj bodo pri dodelitvi deleži posameznih upravičencev v sorazmerju z velikostjo posestva. Razdelitvene operacije pa so bile prepuščene upravnemu aparatu: magistratom, okrajnim gosposkam itd. Ako bi gosposke ne izvedle razdelitve v določenem roku, je patent pooblašal kresijske urade, da izvedejo razdelitev srenjskih pašnikov na račun prizadetih gosposk. V patentu je bil predviden tudi prisilni odvzem zemljišč vsem tistim, ki bi iz malomarnosti opuščali kultiviranje dodeljenih delov, in kazni za tiste, ki bi po razdelitvi še vedno pasli živino na razdeljenih pašnikih. Da bi se zagotovila paša drobnici, je bilo v patentu določeno, naj se izvzamejo v vsakem kraju od razdelitve določeni deli suhih pašnikov ter naj ostanejo po potrebi nerazdeljeni za pašo drobnice; hkrati pa je bila pod denarno kaznijo prepovedana paša goveje živine na teh pašnikih. Po patentu so bili od razdelitve prav tako izvzeti pašniki v goratih in alpskih predelih. Da bi dvignili interes za racionalnejše obdelovanje tal na razdeljenih zemljiščih, so bile za dobo 10 let zmanjšane dajatve s teh zemljišč. Da bi živina zaradi razdelitvenih operacij ne trpela pomanjkanje krme, je patent priporočal podložnikom, naj na strniščnih poljih v bližini domov sejejo čim več detelje in drugih krmnih rastlin. Naslednjega leta so razdeljene srenjske pašnike s posebnim ukazom oprostili za 30 let desetine in odredili, da se morajo novi deleži v zemljiških knjigah pripisati k posestvom kot njihovi neločljivi deli. Uredbi z dne 24. marca in 23. avgusta 1770 sta dajali podrobnejša navodila za razdelitev. Prepletanje različnih oblik agrarnih skupnosti, srenjskih in servitutnih pašnikov, je nedvomno zahtevalo mnogo preciznejšo in gospodarskemu razvoju posameznih dežel bolj prilagojeno zakonodajo.

Po patentu z dne 24. marca 1770 so bili lastniki razdeljenih srenjskih pašnikov po-

novno oproščeni desetine za 30 let; dovoljeno jim je bilo tudi, da jih ogradijo in zaščitijo pred divjačino.

V pojasnilu k patentu z dne 24. marca 1770 je bilo ponovno določeno, naj bodo deleži posameznih upravičencev v sorazmerju z velikostjo posestva. Od razdelitve so bili izvzeti gozdni, močvirnati in hriboviti predeli ter taki srenjski pašniki, ki bi bili za razdelitev med vse upravičence premajhni. Ob razdelitvi naj bi dobili svoj delež tudi župnik, šolski upravitelj in vaški rokodelci v sorazmerju s posestjo ali številom glav živine; obdržali bi tudi pravico do skupne paše drobnice na zato določenih krajih, kar je bilo predvideno tudi že v patentu z dne 5. novembra 1768. Ako je imela na srenjskem pašniku pravico do paše tudi zemljiška gosposka, ji je po uredbi ob razdelitvi pripadala polovica pašnika. Močvirnate pašnike bi bilo treba pred delitvijo najprej izsušiti. Če bi ob razdelitvi preostal kak kos zemljišča, naj bi pripadel kakemu celaku. Nižjim upravnim organom je bilo naročeno, naj izdelajo podrobnejša navodila za razdelitev.

Naslednja uredba z dne 14. marca 1771 je dopolnjevala predhodno. Določeno je bilo, da gosposke, ki niso imele na srenjskih pašnikih pašne pravice, ob razdelitvi ne dobe ničesar. Ako pa je bila njihova pašna pravica omejena le na nekaj glav živine, naj jim ob razdelitvi pripade delež v sorazmerju s številom glav živine. Po uredbi z dne 4. januarja 1780 je bilo ponovno določeno, naj se do konca aprila istega leta srenjski pašniki razdelijo. Dominijem je bilo naročeno, naj dostavijo do tega roka okrožnim uradom razdelitvene sezname in tehtne pripombe glede še nerazdeljenih srenjskih pašnikov. V nasprotnem primeru bodo razdelitvene operacije povzeli okrožni uradi na stroške dominijev.

Kljub strogim patentom pa je razdeljevanje le počasi napredovalo. Na Dolenjskem je n. pr. ostalo do l. 1785 še nerazdeljenih 342 srenjskih pašnikov. V patentu z dne 17. aprila 1784 je bilo ponovno predpisano, da se morajo srenjski pašniki v roku enega leta razdeliti. Ponovno je bila izražena grožnja, da bodo razdeljene pašnike lastnikom odvzeli, če jih ne bodo obdelovali in jih podelili drugim, pa čeprav kočarjem. Vendar je ostalo le pri grožnjah.

Sporedno s predpisi o razdelitvi srenjskih pašnikov so izdali tudi vrsto uredb o razdelitvi srenjskih gozdov. Predpisano je bilo, naj jih v roku dveh let na osnovi žreba razdele med srenjske upravičence. Zemljiškim gosposkam pa je bilo ukazano, naj še na-

dalje nadzirajo izkoriščanje teh gozdov. Razdeljevanje srenjskih gozdov je imelo za posledico še večje opustošenje gozdov. Zato so v začetku XIX. stoletja razdeljevanje prepovedali.

Pri razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov je fevdalnoabsolutistična država upoštevala predvsem koristi velikih in srednjih posestev, pravice malih kmetov, kočarjev in dninarjev pa je s predpisi zelo omejila. Poudariti je treba, da se na Kranjskem zemljiški gospodje zaradi majhnega interesa za novi način gospodarstva niso dosti zavzemali za razdeljevanje. Podložniki so dodeljene dele večinoma še naprej izkoriščali kot srenjske pašnike.

Z izidom razdelitvenih patentov se je marsikje na območjih posameznih srenj položaj malih kmetov, kočarjev in osobenkov zelo poslabšal. Pri razdeljevanju srenjskih zemljišč so po predpisih patenta upoštevali predvsem velikost posesti. Največ so dobile graščine in celaki, manjšim kmetom in kočarjem pa so dodelili najmanjša in najslabša zemljišča. Na splošno so se razdelitvene operacije na Kranjskem razvijale počasi, v vzdušju patriarhalnih razmer fevdalnoabsolutistične države, čeprav je država skušala s silo uvesti svoje gospodarske poglede.

Kranjski stanovi niso kazali prevelikega interesa za razvoj racionalnejših oblik kmetijstva in zato od razdelitvenih operacij niso pričakovali posebnih koristi. Ljubljanski okrožni urad pa je bil mnenja, da so predstavljali glavno oviro pri razdeljevanju prepleteni odnosi pašnih in gozdnih pravic, ki so na istem zemljišču pripadali različnim gosposkam. Postojnski okrožni urad je poročal, da na njihovem področju zaradi velike kamenitosti ni prišlo do razdeljevanja srenj da so jih še nadalje uporabljali za skupno pašo. Po navedbah novomeškega okrožnega urada so na njihovem območju nekatere pašnike že razdelili, mnoge pa so še po razdelitvi pustili skupaj. Glavni razlog zato je bilo siromaštvo podložnikov, ki jim je onemogočalo, da bi lahko spremenili slabša zemljišča v orne površine. Čeprav kmetje in zemljiške gosposke večinoma srenjskih pašnikov na Dolenjskem in Notranjskem niso razdelile, je bil za posamezne družbene plasti obseg pravic s patenti točno predpisan. Kočarji in gosači so glede srenjske paše in lesa postali povsem odvisni od uvidevnosti ali dobrohotnosti gospodarsko močnejših članov srenje. Prisilne razdelitvene akcije so ponekod koristile predvsem zemljiškim gospodom, ki so arondirali svoja posestva z dobljenimi srenjskozemljiškimi kompleksi. Podložniki so ponekod dodeljene jim dele

takoj vključili med orne površine, kar je imelo za posledico, da je zaradi pomanjkanja gnoja donosnost zelo padla. Nenačrtni in preuranjeni razdelitvi je sledila še večja razmetanost zemljišč.

Zaradi neuspeha pri razdeljevanju srenjskih pašnikov je vlada morala opustiti prisilne ukrepe in je v dekretih 14. oktobra 1808 in 26. decembra 1811 postavila razdelitev na prostovoljno osnovo. Razdeljevanje srenjskih pašnikov je v prvi polovici XIX. stoletja zelo počasi napredovalo, zlasti še od kar je bilo postavljeno na prostovoljno osnovo. Z vrsto predpisov so skušali pašo na srenjskih pašnikih vskladiti s koristmi živinoreje. Prepovedali so spomladansko pašo, jesensko pašo pa so omejili le na suhe travnike od 29. septembra naprej. Ti predpisi so se, kot je iz poročil posameznih okrajnih gosposk razvidno, le delno izvajali. Leta 1852 je bilo na področju novomeškega in postojnskega okrožja še 95.545 oralov nerazdeljenih srenjskih pašnikov. Zaradi majhnega zanimanja so razdelitvene operacije v predmarčni dobi zelo počasi napredovale. V razdobju po izvedbi katastralnih merjenj (1824—1828) do l. 1843 je večina okrajnih gosposk poročala ljubljanskemu okrožnemu uradu, da na njihovem področju ni prišlo do razdeljevanja srenjskih zemljišč. Izjema sta bili le okrajni glavarstvi Radovljica in Ljubljana-okolica. Podobna poročila so poslale tudi okrajne gosposke novomeškemu in postojnskem okrožnemu uradu. Razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov so pričele tudi »Novice« posvečati večjo pozornost. Pozivale in prepričevale so podložnike, naj začno z razdeljevanjem.

*

Novo nastale razmere v pomarčni dobi so vnesle v odnose srenjskih skupnosti vrsto sprememb. Velika večina srenj ni imela nikakih uprav, statutov ali predpisov, ki bi določali obseg užitnih pravic članov, posamezniki so ne glede na koristi drugih članov brezobzirno izkoriščali gozdove in pašnike. Trdnejša organizacijska povezanost in doslednejše izvajanje starih predpisov sta se obdržali le pri nekaterih soseskah v alpskih predelih. Po provizoričnem občinskem patentu z dne 18. marca 1849 so srenje upravno podredili novo nastalim političnim občinam. Članom soseske so še naprej priznali užitne pravice na občinskih zemljiščih in predpisali, da nihče ne sme v večjem obsegu izkoriščati občinskega zemljišča, kot mu je potrebno za kritje lastnih potreb. Nove politične občine so s temi predpisi prevzele obveznost v zaščiti užitnih pravic članov nek-

danjih agrarnih skupnosti. Delitev občinskih hodno dovoljenje deželnega zbora, razdelitev občinskih gozdov pa je bila po gozdnem zakonu z dne 3. decembra 1852 možna le z odobritvijo deželnega glavarstva.

Z občinskim zakonom so bile zaščitene predvsem koristi velikih in srednjih kmetov. Po občinskih volilnih sistemih 60 let XIX. stoletja je prišla uprava občin povsem v roke gospodarsko močnejših družbenih plasti. Malim posestnikom in kočarjem je bila po zakonu še nadalje priznana užitna pravica do lesa in paše, prepuščena pa je bila presoji občinskih svetov, ki so običajno ščitili le koristi gospodarsko močnejših občanov in veleposestnikov. V okviru novih političnih občin so se ponekod družbena nasprotja ob vprašanju izkoriščanja srenjske paše in gozda zelo zaostila. To je prišlo posebno do izraza tam, kjer so revnejše sloje v živo zadele že servitutne agrarne operacije. Proces vedno močnejše individualizacije kmetijstva je imel zelo slabe posledice za izkoriščanje občinskih zemljišč. Vsak upravičenec je težil le za tem, da bi iz občinskih gozdov, pašnikov, travnikov in polj izvelkel čim več kozemljišč je bila po zakonu vezana na predristi. Občinske gozdove so navadno izkoriščali ne le upravičenci, ampak tudi občine za javne namene, popravilo cest, mostov itd. Povsem pa je manjkalo občinam smisla za načrtno gospodarjenje na takih zemljiščih. Občinski predpisi glede uprave teh zemljišč so bili zelo splošni in posameznikom niso dovolj natančno predpisovali obsega koriščenja njihovih pravic. Občinska zemljišča so bila običajno bolj opustošena kot služnostna, ki so jih nadzirali neposredno lastniki služnostnih zemljišč. O teh vprašanjih je zato večkrat razpravljal tudi deželni zbor in sprejel več zakonskih predlogov za razdelitev agrarnih skupnosti, ki pa jih vlada na Dunaju ni sprejela. Šele 7. junija 1803 je vlada sprejela zakon o razdelitvi agrarnih skupnosti, čigar meritorna vsebina je bila privatnopravnega značaja. Vseboval je le okvirne predpise, težišče pa je bilo preneseno na deželno zakonodajo, kateri je bilo prepuščeno, da izdela podrobne predpise za razdelitveni postopek po službeni dolžnosti ali na zahtevo upravičencev. Na Kranjskem je zakon o uravnavi in razdelitvi agrarnih skupnosti stopil v veljavo šele 26. oktobra 1887.

Proces pri razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov je ustvaril skupno z zemljiško odvezo v ožjem in širšem smislu pogoje za razvoj kapitalističnih oblik individualiziranega kmetijstva. Oblike srenjskih skupnosti, ki so nekoč skupno s pašnimi in gozdnimi

servituti tvorile osnovo fevdalnega kmetijstva, so se pričele pod vplivom kapitalističnih oblik v gospodarstvu v drugi polovici XIX. stoletja hitreje razkrajati, kar je ustvarilo pogoje za razvoj nove individualizirane posestne strukture veleposestnikov, gruntarjev, srednjih in malih kmetov ter kočarjev. Omenjene operacije so imele za posledico večjo ali manjšo ekspropriacijo malih in srednjih kmetov, katerih posest je padla v roke oderuškega kapitala, mnogi kmetje so bili zato prisiljeni uvrstiti se med agrarni proletariat ali pa se izseliti. Sporedno z razdeljevanjem srenjskih pašnikov in gozdov se je razvijala tudi odveza gozdnih in pašnih služnosti, ki je osvobodila veleposest servitutov in še bolj pospešila individualizacijo kmetijstva.

*

V poglavju »Gozdne služnosti na Kranjskem« obravnavam predvsem vpliv rudarstva na razvoj služnostnih pravic in pregled stanja služnostnih pravic do lesa na območju deželnoknežjih in zemljiškokgosposkih gozdov od XVI. do XVIII. stoletja. Pri tem sem prišel do ugotovitve, da so gozdovi v zgodnjem srednjem veku pravno pripadali vladarjem, ki so na osnovi rimskega pravnega naziranja zahtevali zase vsa zemljišča brez lastnikov. Vladarji pa so gozdove navadno podelili v užitek raznim cerkvenim in svetnim zemljiškim gospodom. S temi podelitvami v obliki darovnic je prešla na zemljiške gospode tudi pravica gozdnega prava (ius forestarium, Forstrecht). Zemljiški gospodje so tako dobili pravico, da so lahko prepovedali krčenja in kaznovali vsakogar, ki bi kršil njihove predpise. Na podlagi fevdalnega gozdnega prava so si zemljiški gospodje gozdove zavarovali kot svoja lovišča, deloma pa so jih s krčenjem spreminjali v rodovitna zemljišča. Pravice do paše, lesa, stelje in celo do tako imenovanega nižjega lova pa so prepuščali podložnikom na osnovi običajnega prava proti določenim dajatvam. Obsežne gozdne površine so sprva povsem krile potrebe zemljiških gospodov in podložnikov. Omejevanje v izkoriščanju gozdov v obdobju redke naseljenosti za zemljiškega gospoda še ni imelo pravega smisla. Z nastajanjem vedno večjega števila zemljiških gospodov, graščin in dvorcev se je to stanje spremenilo. Zemljiški gospodje so kmalu dobili nadzorstvo in ponekod tudi prevladujoči vpliv nad srenjami, ki so bile v rokah podložnikov. Kot izpričuje listinsko gradivo, podložniki vse do XV. stoletja niso imeli svojih gozdov, temveč so hubam pripadale le njive in travniki, gozdovi pa so ostali pretežno v skupni uporabi. Podložniki so se oskrbovali z lesom in imeli

pašno pravico tudi v deželnoknežjih in dominikalnih gozdovih. Z nastankom mest so si tudi ta dobila od deželnega kneza pravico do izkoriščanja deželnoknežjih gozdov.

Omejevanje služnostnih pravic do lesa je bilo povezano z razvojem rudarstva. Rudarski in gozdarski redi nekaterih večjih zemljiških gospodov iz zgodnjega srednjega veka so že poskušali urejati to vprašanje. Z rudarskimi regalnimi pravicami so si zemljiški gospodje prilastili neomejene pravice do rudokopov in gozdov ter pričeli urejati pravne odnose med fužinarji in jim predpisovati določene dajatve. Prvi rudarski regali na Kranjskem so bili podeljeni freisinškim in briksenškim škofom že v XIII. stoletju.

Nove gospodarske in politične razmere v XV. stoletju so zelo povečale potrebo po razvoju rudarstva, steklarstva in ladjedelništva. Deželni knez je spoznal, da je v rudarstvu mogoče najti izdaten vir dohodkov in mu je zato začel posvečati večjo pozornost. Z razvojem navedenih gospodarskih panog se je pomen gozda zelo povečal, cene lesu pa so se dvignile. Les so pričeli uporabljati v velikih količinah za pripravljanje oglja, za potrebe rudnikov, fužin in kovačnic; v primorskih predelih pa je razvoj ladjedelništva zahteval mnogo trdega lesa. Deželnoknežja gospodarska politika je zato v drugi polovici XV. in v XVI. stoletju težila za tem, da s posebnimi predpisi zagotovi fužinarskim obratom in ladjedelništvu zadostne količine lesa. Z rudarskimi in gozdniimi redi so bile ustvarjene glede na lastninske odnose različne kategorije gozdov, v katerih se je deželnoknežja regaliteta uveljavljala na različne načine. V te kategorije so spadali kameralni gozdovi, ki so obsegali vse tiste gozdove, ki niso pripadali zemljiškim gospodkam, mestom in srenjam; nadalje gozdovi, ki so bili rezervirani za rudnike in fužine, vendar so v njih v omejenem obsegu še ostale v veljavi gozdne služnosti, srenjski gozdovi, ki so bili pod deželnoknežjim nadzorstvom ter so morali ves presežek donosa oddajati rudniškim in fužinskim obratom; zemljiškogospodski gozdovi, v katerih je bilo prepovedano krčenje, sekanje pa možno le z dovoljenjem rudniških oblasti, ki so nadzirale na takih področjih gozdno gospodarstvo. Regalitetna pravica je deželnemu knezu dopuščala več pravic v skladu z njegovimi koristmi. Uveljavljanje deželnoknežje regalitetne pravice je z razvojem rudarstva zelo prizadelo podložnike in delno tudi zemljiške gospode na območju rudokopov. Deželni knez je navadno podeljeval rudnike, fužine, kopišča in gozdove v zakup trgovcem in podjetnikom, ki so v gozdovih hoteli zagotoviti svoje po-

trebe po oglju, koristi podložnikov pa jim pri tem niso bile mnogo mar. Vsi rudarski redi so predpisovali, da naj podložniki svoje zahteve po lesu prijavijo rudarskemu sodniku, ki naj določi les za sečnjo. Podložniki in zemljiške gosposke pa so te predpise le delno izvajali. Stalne pritožbe višjih rudarskih sodnikov o pustošenju in krčenju gozdov po podložnikih ter stalni očitki na račun zemljiških gospodov, da zavestno podpirajo rovtarstvo, najzgovorneje pričajo o tem. Vsi ti spori in pritožbe dokazujejo, da se deželnoknežja regalitetna pravica ni dosledno izvajala in da se podložniki predpisanih ukrepov o izkoriščanju lesa niso dosledno držali. Takšne razmere so prevladoval tako na območju deželnoknežjih kot zemljiškogospodskih gozdov, kjer so podložniki imeli služnostne pravice do lesa in paše.

V nadaljnjem izvajanju svoje disertacije proučujem predvsem na osnovi vicedomskega arhiva in reformiranih urbarjev stanje služnostnih pravic v deželnoknežjih gozdovih na Kranjskem in Primorskem ter na področju nekaterih večjih zemljiških gospodov. Pri tem sem prišel do zaključka, da je bil položaj podložnikov glede pravic do lesa in paše na območju deželnoknežjih gozdov in zemljiških gospodov ter graščin ob koncu XVI. in v XVII. stol. skoraj povsod enak. Podložniki so morali svoje pravice do lesa uveljavljati v stalni borbi z deželnim knezom in zemljiškimi gospodi, ki so skušali na najrazličnejše načine omejevati njihove stare pravice. Nekdanje pravice podložnikov do lesa na rudarskih področjih, ki so jih nekoč urejali z vaškimi redi ali s predpisi zemljiških gospodov, so postale služnosti v smislu rimskega prava. Njihov obseg je bil točneje opredeljen in podeljevanje omejeno le na dediče nekdanjih upravičencev; njihove pravice pa so bile omejene le na zadovoljitev domačih potreb. Služnostni upravičenci do lesa v deželnoknežjih gozdovih so se morali predhodno prijaviti pri gozdarskem mojstru oziroma hlapcu in upravičenost do lesa z listino dokazati; dovoljena jim je bila le sečnja tistega lesa, ki jim je bil odkazan. Prav tako se je pri večini zemljiških gospodov postopoma ustalila navada, da so se morali služnostni upravičenci do lesa javiti določenega dne, navadno na binkoštni ponedeljek, pri zemljiških gospodkah, da so jih poimensko vnesle v poseben seznam upravičencev do lesa (Forstregister). Gozdni hlapec je pri odbiru dreves moral upoštevati predpisano kakovost in vrsto lesa; n. pr. za gradnjo in škodlarstvo je moral določiti starejša drevesa, za kurjavo pa suha, trhlja drevesa in grmičevje. V začetku se je to doga-

jalo od primera do primera, dokler se postopoma ni razvil enoten postopek. Urbarji deželnoknežjih in drugih gospodov na Kranjskem so te omejitve v uporabi lesa večinoma že povsod predpisovali, ponekod so zemljiške gosposke prepovedale izvoz lesa iz območja svoje gosposke, prepovedale pašo drobnice ali pod kaznijo prepovedale pustošenje ali krčenje gozdov itd. Nekdaj svobodnejšo pravico podložnikov do lesa za domače potrebe (Notdurft) so gosposke zelo omejile. Obseg, vrsto lesa in kraj sečnje pa so točneje določile. Ponekod so pričeli pravice do lesa postopoma deliti na več vrst. Les za kurjavo, steljo, gradnje, ograjevanje in skodlarstvo. Pri mnogih zemljiških gosposkah se opaža težnja po omejevanju podložniških pravic do lesa tako, da so podložnikom dodeljevale v skupno izkoriščanje od svojih gozdov le določene gozdove in da so jim točneje predpisale vrsto ter količino lesa, ki so ga smeli dobivati v zemljiškogospodskih gozdovih. Takšne oblike dodeljevanja so narekemale predvsem potrebe po očuvanju gozdov. Nekatere zemljiške gosposke na Gorenjskem so v rudarsko bogatih predelih podpirale podložnike pri krčenjih v neobljudenih predelih z namenom, da bi s tem zaščitile svoje koristi pred fužinarji. Zato se je ponekod dogajalo, da so se dodeljevale gozdne parcele hubam v individualno uporabo ali v skupno izkoriščanje celotni soseski. Iz takih oblik dodeljevanja so nastajali tudi kmečki gozdovi. Kot lahko sklepamo iz podatkov o reformiranih urbarjih in iz vicedomskega listinskega gradiva, proces individualizacije gozda, t.j. proces nastajanja kmečkih gozdov v XVI. in XVII. stol. še ni dosegel znatnega obsega. Podložniki za tak način dodeljevanja niso kazali posebne zanimanja. Zaradi premajhnega smisla za racionalno gozdno gospodarstvo se individualne razdelitve niso preveč obnesle. Podložniki so takšne gozdove navadno kaj kmalu izsekali in jih nato izkoriščali le še za pašo ali steljo. Proti koncu XVI. in v XVII. stol. je bilo posebno v višinskih predelih še vedno zelo razširjeno požiganje in krčenje gozdov. Deželni knez je v rudarskih redih in urbarjih že v XVI. stol. zaradi očuvanja gozdov prepovedal vsako požiganje in krčenje posebno kočarjem, gosačem, dninarjem itd. V XVII. stol. je zaostрил gozdnozaščitne predpise in v korist rudarstva še bolj omejil služnostne pravice do lesa in paše na območju fužin in rudokopov. Tudi v XVIII. stol. so številne gozdnozaščitne predpise in uredbe le deloma izvajali.

Na Kranjskem se je v XVIII. stol. začel oblikovati pojem privatne gozdne lastnine z

neomejenimi lastninskimi pravicami. K temu so mnogo pripomogli številni procesi. Nekatere zemljiške gosposke je uspelo, da so služnostne pravice do lesa povsem odpravile ali pa so jih omejile na pravico slabšega lesa. Mnogi zemljiški gospodje so na te pravice gledali kot na miloščino, ki so jo bili dolžni dajati svojim podložnikom.

Služnostne pravice do lesa so v XVIII. stol. zavzemale skoraj nad polovico celotne gozdne površine na Kranjskem. Proces individualizacije gozdnih parcel, t.j. dodeljevanje parcel posameznim hubam, je zavzel na Kranjskem znatnejši obseg v XVIII. stol., vendar je bil večji del podložnikov kljub dodeljenim gozdnim parcelam še vedno eksistenčno vezan na služnostne in srenjske pravice do lesa. Največjo stopnjo individualizacije so dosegli v XVIII. stol. zemljiške gosposke in samostanska posest, v nekoliko manjši meri pa cerkvena in župnijska posest. Pod individualizacijo dominikalne posesti razumemo, da je bila ta posest glede na potrebe lesa in paše neodvisna od sosednjih zemljiških gospodov, čeprav je bila sama obremenjena s služnostnimi pravicami svojih in tujih podložnikov.

V razdobju od srede XV. do prve polovice XVIII. stol., kot vidimo, ne moremo govoriti o sistematični gozdarski politiki. Prizadevali so se predvsem, da bi zagotovili zadostno količino lesa za rudniške in fužinarske obrate ter ladjedelništvo. Temu namenu so bili podrejeni vsi rudarski redi in gozdni predpisi, ki so na osnovi deželnoknežjega gozdnega regala uveljavljali gozdni rezervat v korist rudarstva, urejali vprašanja služnostnih upravičencev do koriščenja gozda in skušali s strogimi gozdnimi predpisi zavreti pretirano izkoriščanje gozdov.

Šele v drugi polovici XVIII. stol. so pod vplivom fiziokratskih teženj začeli posvečati gozdovom večjo pozornost. Nove smerice gozdarske politike, katere namen je bil uvesti v prakso načela racionalnega gozdarstva, so se pokazale v vseh gozdnih redih, izdanih za avstrijske dežele v drugi polovici XVIII. stol. V njih je bilo mogoče opaziti določeno težnjo, da se omogoči velikim gozdnim gospodarstvom prehod k racionalnejšim oblikam gozdarstva. Terezijanski gozdni red za Kranjsko z dne 23. novembra 1771 je za razliko od prejšnjih že vseboval gozdnozaščitne predpise, ki naj bi pripomogli k večjemu ohranjenju gozdov, zlasti na območju Krasa, Pivke in Istre. Ta red je nad 80 let predstavljal pravno osnovo za naše gozdno gospodarstvo. Po vsebinski plati zavzemajo predpisi gozdnega reda večji del navodila za gozdno gospodarstvo za izkoriščanje, oskr-

bovanje in gojitev gozdov. Novi gozdnozaščitni predpisi so podložniške pravice do lesa še bolj omejili. Fiziokratska zakonodaja podložnikom služnostnih pravic ni priznala kot privatnopravne, temveč le kot javnopravne pravice, ki so izvirale iz podložniškega razmerja, na osnovi katerega so jim bile zemljiške gosposke dolžne nuditi pomoč. Brezplačna pravica do suhljadi je bila priznana le revnejšim podložnikom, kočarjem in dninarjem. Jožefinska zakonodaja je v večji meri priznala privatno gozdno lastnino in omejila rezervatno pravico do privatnih gozdov in osvobodila oglarska in gozdna področja spon Ferdinandovega gozdnega reda. Gozdnim lastnikom so dovolili svobodno prodajo lesa tudi v območju rudokopov. Rezervatna pravica je ostala še v veljavi, vendar je bila omejena le na državne gozdove. Francoska gozdna uprava v dobi Ilirskih provinc je vnesla v gozdne predpise nove spremembe glede upravne reorganizacije. Francoske gozdne uredbe so se le deloma izvajale. Po odhodu Francozov se je gozdarstvo na Kranjskem še naprej razvijalo v smislu jožefinskih reform.

*

V poglavju *»Vrste gozdnih služnosti in njihov pravni položaj v prvi polovici XIX. stol.«* obravnavam podrobneje posestvene in osebne služnosti. Prve so delili na dve kategoriji. V prvo so prištevali pravico do lesa, lubja, smoljarjenja, gozdne paše itd. V drugo pravice do napeljave vode, napajanja živine itd. Osebne služnosti so delili v pravice do uporabe in v pravice do užitka.

*

V poglavju *»Pašne služnosti na Kranjskem«* obravnavam predvsem proces omejevanja pašnih služnosti. Vse do XV. stol. so podložniki proti plačilu v denarju ali denarnih dajatvah večinoma dokaj neovirano izkoriščali pašo na pašnikih in v gozdovih, ki so bili v posesti zemljiških gosposk ali srenj. V zgodnjem srednjem veku zemljiški gospodje niso imeli interesa, da bi jim te pravice kratili. Ščasoma pa so se te razmere spremenile. Nastajanje fevdalnocentralistične države, razvoj železarstva in rudarstva, stalna krepitev moči meščanstva, vedno večje izredne davčne naklade zaradi stalnih vojn s Turki — vse to je imelo globoke posledice na razvoj družbenorazrednih in upravno-političnih sprememb, ki so privedle zemljiško-gosposko gospodarstvo do krize. Vse te spremembe so silile zemljiške gospode, da v tekmoivanju z meščanstvom ne zaostajajo in da

si pridobijo čim več dohodkov. Zaradi povečanega blagovnodenarnega gospodarstva so pospešeno izvajali na svojih podložnih posestvih relucijo naturalnih v denarne dajatve. Mnogi zemljiški gospodje, posebno oskrbniki zastavnih zemljiških gosposk, so pričeli vedno močnejše obremenjevati podložnike prizadevajoč si, da iz njih izvlečejo čim več denarja. Zaradi naraščanja cen poljedelskih produktov so začeli zemljiški gospodje ponekod v večji meri vključevati svojo dominikalno posest v blagovno proizvodnjo za trg. Ugodne tržne razmere so jih ponekod privedle do tega, da so si pričeli prilasčati podložniška in srenjska zemljišča, jih priključevati svoji dominikalni posesti in sporedno povečevati vprežno tlako. Delitve, nakupi in prodaje zemljiških gosposk ter številne podelitve zemljišč novo nastalim zemljiškim gosposkam so imele za posledico poseganje po rustikalnih zemljiščih in po srenjskih pašnikih ter gozdovih in priključevanje njihove posesti h graščinskim obratom. Kot je razvidno iz vaških in alpskih redov, so bile pašne pravice podložnikov na območju zemljiških gosposk s predpisi točno določene. Podložniki so gosposkam navadno za te pravice plačevali določene denarne ali naturalne dajatve v siru. V XIII. stol. si je deželni knez prisvojil tudi formalno pravico do srednje (Almendregal), užitno pravico pa proti plačilu naturalnih ali denarnih dajatev prepustil podložnikom. Zaradi navedenih gospodarskih sprememb v zemljiškogospodarskem sistemu gospodarstva v XV. stol. je prišlo do večjega omejevanja pašnih pravic po zemljiških gosposkah. Pritožbe proti omejevanju teh pravic so postajale v poznem srednjem veku vedno pogostejše. Iz številnih predpisov je razvidno, da je deželni knez v XVI. stol. izvedel poostreno nadzorstvo nad izvajanjem svoje regalne pravice, kar je veljalo zlasti še za prostrane deželnosodne gozdne pašnike zastavnih gosposk. Zaradi očuvanja gozdov je deželni knez prepovedal, da bi te gozdne pašnike brez vednosti oskrbnikov zastavnih gosposk krčili in spremenjali pašne površine v travnike, polja ali vrtove ali na njih postavljali koče. Poostreno je bilo tudi nadzorstvo glede krčenja in naseljevanja kočarjev. Borba za pašne in gozdne pravice med podložniki in zemljiškimi gosposkami je od XVI. stol. naprej zavzemala vedno večji obseg. Prayde podložnikov in zemljiških gospodov so bile skoraj na dnevnem redu. Ponekod so pričeli obdavčevati s posebnimi dajatvami nekdanj svobodnejšo pašno pravico, drugod pa so jo začeli omejevati ali prepovedovati. Proces v omejevanju podložniških pašnih pravic je po-

tekal na območjih zemljiških gospodk zelo različno. Z recepcijo rimskega prava so se postopoma uveljavili novi odnosi, ki so zemljiškim gospodom omogočili še večje omejevanje podložniških pašnih pravic. Pravni priročniki iz XVI. in XVII. stol. so pričeli pašne pravice obravnavati kot servitute. V Pegiusovem priročniku iz l. 1567 o služnostih so bile pašne služnosti uvrščene med kmečke služnosti. Služnostna pravica do paše je bila po njegovih navedbah pravica, po kateri so upravičenci smeli pasti živino na tujem zemljišču. Te pravice so nastale lahko na več načinov: z zastaranjem, s podedovanjem, z oporoko, na osnovi dogovora, z nakupom ali s prodajo, s pogodbo, podaritvijo in z razsodbo. Način o izvajanju teh pravic je bil navadno predpisan v pogodbah, domenjen v dogovorih ali pa je bil določen z običaji, ki so bili v posameznih krajih v veljavi. Zemljiškim gospodom je uspelo, da so ponekod pašne pravice omejili le na določene pašnike ter podložnikom v pogodbah predpisali kraj in čas paše ter vrsto in število živine, ki so jo smeli pasti. Ti pogodbeni predpisi so bili od gosposke do gosposke zelo različni. Kot razberemo iz rektificiranih dominikalnih aktov in rustikalnih tabel, sta bila kraj paše in število živine skoraj povsod predpisana, čas paše in vrste živine pa le na Gorenjskem na območju nekaterih zemljiških gospodk, kjer so bili pogoji za živinorejo ugodnejši.

*

»Stanje živinoreje v pašniškogospodarskem sistemu« obravnavam le v zelo splošnih obrisih. Glavno arhivsko gradivo za to poglavje sem črpal iz urbarjev, zapuščinskih aktov, rektifikatorija, arhiva Kmetijske družbe, stanovskega in gubernijskega arhiva.

Goveja živina je bila v XVI. in XVII. stol. na Kranjskem zelo številna, a majhna, mršava in slabotna ter v primerjavi s sosednimi deželami brez večje vrednosti. Povprečno so na posameznih graščinah na Kranjskem redili po 30 do 40 glav goveje živine, gospodarsko močnejše graščine pa so imele tudi po 40 do 70 glav. Na podložnih posestvih je število živine zelo kolebalo. Na celih ali polovičnih hubah so na Gorenjskem redili po 5 do 6 glav, na Dolenjskem in Notranjskem pa 3 do 5. Kočarji so navadno redili eno do dve kravi. — Na Dolenjskem in Notranjskem je podložnikom zaradi stalnih kužnih bolezni zelo primanjkovalo vprežne živine. Zemljiške gosposke so bile prisiljene podložnikom posojati živino, če so hotele, da so bila polja obdelana in fevdalne obveznosti izpolnjene. V XVI. in XVII. stol. je med zakupno

živino prevladovala vprežna goveja živina. Te oblike zakupa živine niso bile omejene le na posamezne podložnike nekaterih graščin, temveč so bile ponekod na Dolenjskem in Notranjskem množičen pojav.

Konjereja je bila v XVI. in XVII. stol. razvita predvsem v ravninskih predelih, ki so bili bogatejši pašnikov. Graščine so povprečno redile 7 do 8 konj, v nekaterih primerih tudi nad 10. To število je pri posameznih graščinah v različnih obdobjih zelo kolebalo. Dajanje konj v zakup podložnikom je zavzemalo večji obseg le na Dolenjskem in Notranjskem, bilo pa je omejeno na posamezne podložnike. Na graščinah so navadno redili križance. Podložniki so pretežno redili govejo vprežno živino. Nekateri so imeli enega do dva konja. Ob prometnih poteh, kjer je cvetelo prevoznništvo, so jih imeli tudi več. V drugi polovici XVIII. stol., zlasti še v XIX. stol., se je živinoreja na Kranjskem znatno popravila. Kmetijski družbi je uspelo, da je s pomočjo državnih subvencij uvedla na Kranjskem boljše pasme in jih prilagodila krajevnim razmeram.

Drobnica: Od XVI. do XVIII. stol. so na Kranjskem redili drobnico v mnogo večjem obsegu kot danes. Posamezne graščine so redile povprečno 50 do 100 glav ovac in približno prav toliko koz. Na Notranjskem in v nekaterih alpskih predelih Gorenjske sta zavzemali kozoreja in ovčereja nadpovprečen obseg. Mnoge zemljiške gosposke so se v XVI. stol. pritoževale, da jim koze pustošijo in uničujejo gozdove. Zaradi številnih kozjih čred je deželni knez v gozdnih redih iz XVI. in XVII. stol. izdal omejitve in prepovedi kozje paše v deželnoknežjih gozdovih. V XVIII. stol. so bile te prepovedi še ostrejše, zaradi česar se je število koz pri posameznih graščinah zelo znižalo. Kozoreja je dejansko postajala vedno bolj domena revnejših družbenih plasti.

Ovčereja je bila v XVI. in XVII. stol. posebno razvita v nekaterih alpskih predelih Gorenjske okoli Bleda, Radovljice, Jesenic, Bele peči itd. ter na Krasu in ob Pivki, kjer je bila pretežni večini podložnikov edini vir dohodkov, ki jim je omogočal plačevanje fevdalnih obveznosti in drugih dajatev. V mnogih predelih Notranjske so posamezni kmetje redili po 50 do 100 glav ovac. Zaradi velikih čred ovac ter pomanjkanja sena je bil zelo razširjen selitveni način paše. Mnogi podložniki na območju zemljiških gospodk Postojna, Prem, Ravne, Fünfenberg in Gutneg so gonili svoje črede prezimovat v beneško Istro. V zgodnjem poletju pa so prebivalci iz beneške Istre prignali svoje črede na Kras in Pivko. Zemljiške gosposke so

svoje pašnike navadno dajale v zakup rejcem ovac po sorazmerno visokih cenah. Na področju nekaterih gospodsk se je tako razvila posebna oblika zakupa pašnikov, ki jo najdemo v nekaterih alpskih predelih Gorenjske. V drugi polovici XVIII. stol. je država skušala uveljaviti fiziokratske nazore o dvigu živinoreje tudi glede ovčereje. K temu so jo silile rastoče potrebe nastajajočih manufakturnih tekstilnih obratov v razvitejših predelih države. V skladu s temi pogledi je skušala odpraviti selitveni način paše na Notranjskem, ovčerejo pa usmeriti na hlevsko rejo in z uvedbo pasemskih ovac dvigniti kakovost volne. Stare oblike ovčarske transimanse od Snežnika k morju, k istrski obali in v Furlanijo pa so se ohranile še globoko v XIX. stol.

Svinjereja: Med služnostne pašne pravice je spadala tudi pravica podložnikov do svinjske paše. Obseg svinjereje je bil v XVI. in XVII. stol. odvisen predvsem od razprostranjenosti bukovih in hrastovih gozdov. Na podložnih posestvih so navadno redili le po nekaj svinj, na graščinah pa je njihovo število kolebalo od 10 do 20, v mnogih primerih je bilo to število preseženo. Podložniki so svinje navadno pasli skupno z drugo živino na pašnikih ali v gozdovih, kjer so imeli pravico do paše. V XV. in XVI. stol. so pričeli ponekod zviševati dajatve za svinjsko pašo, drugod pa so začeli celo omejevati pravico do nje. Mnoge zemljiške gosposke so dovoljevale svinjsko pašo le, če sta želod ali žir dobro obrodila. Kot je razvidno iz številnih urbarjev iz XVI. in XVII. stol., so domači podložniki to pravico večinoma uživali, ne da bi zato plačevali posebne dajatve izven okvira rednih urbarskih dajatev; tuji podložniki so morali plačevati predpisane denarne ali naturalne dajatve, katerih višina se je ravnala predvsem po starosti svinj. Pravice do svinjske paše so nastale na osnovi dogovorov pogodb in zastaranih pravic. Delili so jih na določene in nedoločene. Določene so bile, če je bilo število svinj za pašo

s predpisi točno določeno, v obratnem primeru so bile nedoločene. Prehod svinjereje iz pašniškega gospodarstva na hlevsko rejo je bil na Kranjskem izveden do druge polovice XIX. stol. Pospeševale so ga predvsem nove agrarne razmere v pomarčni dobi in večje izkoriščanje krmnih rastlin in okopavin, ki so jih začeli na Kranjskem uvajati v skladu z fiziokratskimi prizadevanji.

Živinoreja je bila v pogojih pašniškego-spodarskega sistema na splošno zelo zanemarjena. Najbolj senčne strani tega sistema so bile v tem, da je bila živina na skupni paši izpostavljena stalnim okužbam, vzreja plemenske živine v danih pogojih je bila nemogoča, za poljedestvo so šle znatne količine gnoja v izgubo, posevkom in mlademu sadnemu drevju pa je živina stalno povzročala znatno škodo. Servituti, ki so bremenili pašnike, so preprečevali spremembo pašniških površin v travniške, izvedbo raznih melioracij itd. Skupna paša na strniščih oziroma prašnih poljih je predstavljala tudi oviro za uvajanje krmnih kultur na strniščnih poljskih površinah.

Prehod na hlevsko rejo je zahteval popolno privatno lastnino pašnikov, travnikov in polj. S servituti obremenjena zemljišča so bila resna ovira za uvedbo racionalnejših oblik živinoreje, ki se je najprej uveljavila na velikih graščinskih in cerkvenih individualiziranih posestvih; kmečko prebivalstvo se je hlevske reje zaradi neznanja ali pomanjkanja sredstev le postopoma oprijelo. Nedvomno je tak način živinoreje zahteval več izdatkov in dela kot pašniško gospodarstvo; donos je bil s hlevsko rejo mnogo večji, živina je postala kvalitetnejša, za vzrejo plemenske živine so bili ustvarjeni ugodnejši pogoji.

Prehod na hlevsko rejo je bil na Kranjskem izveden šele sporedno z razkrojem fevdalne agrarne strukture v skladu z operacijami odkupa in uravnave zemljiških dolžnosti.

(Se nadaljuje)

RAZKROJ FEVDALNE AGRARNE STRUKTURE IN PREHOD NA INDIVIDUALIZIRANO KMETIJSTVO NA KRANJSKEM

MARIJAN BRITOVSEK

(Nadaljevanje)

II.

V poglavju »*Odkup in uravnava zemljiških dolžnosti*« prikazujem razkroj fevdalne agrarne strukture in nastajanje individualiziranega kmetijstva. V prvi polovici XIX. stoletja so se nasprotja med fevdalci in podložniki glede gozdnih in pašnih servitutov vedno bolj zaostrovala. Zemljiški gospodje so poosttrili nadzorstvo nad gozdovi, odkar so jim ti nudili zaradi povečane gospodarske vrednosti večje dohodke. Zaradi tega so se gosposke na vse načine upirale priznanju podložniških pravic do lesa ali paše v svojih gozdovih in na pašnikih. Služnostni upravičenci pa so si prizadevali, da bi obseg služnostnih pravic razširili; pri tem so se sklicevali na svoje »stare pravice« do lesa in paše. Kmetje so navadno gledali na služnostne gozdove kot na tujo posest, ki jo smejo izkoriščati za zadovoljitev svojih potreb, pri tem pa so povsem zanemarjali gozdnozaščitne predpise. V mnogih primerih je izsekavanje služnostnih gozdov zavzelo tako velik obseg, da so ostale le še poseke. Pravni procesi glede služnostnih pravic do lesa ali paše ter glede pustošenja gozdov so bili v zadnjih letih pred zemljiško odvezo in odpravo fevdalnega reda tako številni, da so bile le redke tiste graščine, ki se ne bi s podložniki oziroma kmeti pravdale glede servitutov. Upravičence, ki so prekomerno izkoriščali svoje služnostne pravice, so upravne oblasti kaznovale kot kršilce predpisov gozdnega reda.

Nekatere večje zemljiške gosposke so skušale že v prvi polovici XIX. stoletja, t. j. še pred zemljiško odvezo, rešiti vprašanje služnostnih pravic v gozdovih tako, da bi upravičencem odstopili del gozdov pod pogojem, da se odpovedo služnostnim pravicam v tistem gozdu, ki je ostal zemljiški gosposki. Takšna pogajanja med zemljiškimi gosposkami in služnostnimi upravičenci za uravnavo služnosti so bila zelo dolgotrajna in so bila le v redkih primerih uspešna. Uravnava in ureditev gozdnih služnosti sta bili navadno prepuščeni svobodnemu dogovoru in sporazumu med gospostvi in podložniki.

Pri zemljiških gosposkah so obstajale, kot vidimo, že desetletja pred marčno revolucijo določene težnje za odvezo služnostnih pravic. Ta prizadevanja so šla v dve smeri: skušali so dodeljevati gozdne parcele upravičencem glede na velikost posesti v individualno last

ali pa celotni soseski upravičencev v skupno uporabo. Podložniki so se razdelitvam na splošno upirali. Pri individualnih dodelitvah so se imovitejši podložniki bali, da bodo ob novih razdelitvenih normah prikrajšani; polovični in manjši kmetje so gledali na razdeljevanje z velikim nezaupanjem, zlasti še zato, ker so jim gosposke dodeljevale takšne gozdove, ki so bili precej razredčeni.

Spremembo v reševanju tega vprašanja je prinesla šele buržoaznodemokratska revolucija v Avstriji l. 1848, ki je reševala vprašanje zemljiške odveze po parlamentarni poti. Patent z dne 7. septembra 1848 je odredil, naj se razne pašne in lesne pravice ter servituti proti določenemu plačilu odpravijo. Brez odškodnine naj bi odpravili pravice sosesk do strniščne in prašne paše. Pod vplivom fevdalne kontrarevolucije se je radikalni način reševanja servitutnega vprašanja moral umakniti zmernejšim predpisom v zemljiško-odveznem patentu z dne 4. marca 1849. V novih predpisih je bilo odrejeno, da ostanejo služnostne pravice v veljavi vse do izida podrobnejših predpisov, ki bodo upoštevali posebnosti vsake dežele. Zakonodajalec je razdvojil zemljiškoodvezne operacije v ožjem smislu od zemljiškoodveznih operacij v širšem smislu. Z zemljiškoodveznimi operacijami v ožjem smislu so odpravili tlako in dvolastništvo zemlje z vsemi privilegiji oziroma dajatvami, ki so iz tega razmerja izvirale. Pod zemljiško odvezo v širšem smislu razumemo servitutne operacije, katerih izvedba je predstavljala mnogo večje tehnične težave in so jih izvedli po zemljiškoodveznih operacijah v ožjem smislu. Novi zakon o odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je izšel 5. julija 1853, t. j. v pogojih zmagovite kontrarevolucije, ko je zakonodajna oblast ponovno prišla v roke vladarja in njegove vlade.

Za izvedbo operacij pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je ministrstvo za notranje zadeve ustanovilo posebne deželne komisije, ki so poslovale na osnovi določenih patentov, uredb in predpisov (patent z dne 5. julija 1853, navodila ministrstva za notranje zadeve in pravosodja z dne 31. oktobra 1857 ter dodatne uredbe z dne 17. oktobra 1860). Deželna komisija za odkup in uravnavo zemljiških dolžnosti na Kranjskem se je konstituirala 16. avgusta 1855. Za predsednika komisije je bil imenovan deželni glavar grof Chorinsky, za njegovega namestnika

dvorni svetnik grof Andrej Hohenwart. Drugi člani komisije so bili izbrani iz vrst pomarčnega političnega in sodnega uradništva. Komisijo so poleg predsednika in njegovega namestnika sestavljali še štirje stalni člani in en namestnik. Lastnike služnostnih zemljišč in služnostne upravičence sta v komisiji zastopala po dva zastopnika z namestnikoma. Značilne lastnosti članov komisije so bile, da so bili birokratsko vestni in politično zanesljivi pripadniki konservativno-fevdalnih nazorov pomarčnega absolutizma.

Deželna komisija je osnovala za Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko tri lokalne komisije, katerih delovna področja so se po svojem obsegu v glavnem skladala s terezijansko upravno razdelitvijo na okrožja. Posameznim lokalnim komisijam so podredili določene politične okraje. Kompetence deželne komisije in lokalnih komisij so bile s predpisi patenta in navodil točno določene. Za izvedbo agrarnih operacij je bila odgovorna deželna komisija, ki je bila neposredno podrejena ministrstvu za notranje zadeve. Njena pristojnost ni bila omejena le na izvajanje administrativnopravnega postopka operacij, ampak je imela tudi pravico do razsojanja v privatnopravnih zadevah, ki so spadale pod pristojnost civilnih sodišč. Lokalne komisije so bile deželni komisiji podrejene kot pomožni organi, katerih pristojnost je bila omejena na izvajanje navodil in ukazov deželne komisije ter za pravno in tehnično pomoč pri neposrednem izvajanju operacij.

Za odkup ali uravnavo predvidene pravice so se delile v dvoje bistveno različnih kategorij:

- a) pravice, ki so jih morali odkupiti ali uravnati po službeni dolžnosti na osnovi zakonskih predpisov patenta (Amtswegen),
- b) pravice, katerih odkup ali uravnavo naj bi bila izvedena s provokacijo, to je na zahtevo določenega števila upravičencev.

V prvo kategorijo so spadale pravice, ki časovno niso bile omejene ali preklicne; sem so spadale: 1. pravice do drvarjenja, stelje, smolarjenja itd., 2. pašne pravice na tujih zemljiščih in posestvih, 3. preostale služnostne pravice, ki niso bile zajete pod točkama 1 in 2 ter niso bile časovno omejene ali preklicne. To so bile n. pr. pravice do postavljanja kopišč, kopanja peska, lomljenja kamna, žganja apna itd., in 4. pašne in lesne pravice na območju nekdanjih deželnoknežjih regalnih gozdov. Lastniki služnostnih zemljišč so morali za odkup ali uravnavo služnostnih pravic po uradni dolžnosti najprej izpolniti posebne prijave, ki so služile kot osnova za nadaljnje operacije.

V drugo kategorijo pravic so spadale pravice, katerih odkup ali uravnavo je bila vezana na provokacijo: sem so spadali: 1. vsi poljski servituti, ki niso bili zajeti v § 1 patenta o odkupu in uravnavi služnostnih pravic pod pogojem, da je obstajalo na teh zemljiščih zemljiškogospodsko in podložniško razmerje; 2. skupne lastninske in užitne pravice do zemljišč, ki so bila skupna last nekdanjih zemljiških gospod in občin oziroma podložnikov ali dveh ali več občin skupaj. To so bile pravice, ki so jih uživali v obliki solastništva dominiji in občine oziroma podložniki ali več občin skupaj.

Za odkup ali uravnavo niso prišle v poštev pravice, ki so izvirale iz sečnih pogodbenih razmerij, dobave lesa za omejeni čas, določene dobave lesa cerkvam, faram, šolam in ustanovam, pravice, ki so bile odpravljene z zemljiškoodveznimi predpisi ali so bile proglašene za odkupljive, dalje vse pravice, ki so bile časovno omejene in preklicne, hišni servituti, poljski servituti z izjemo pašnih in gozdnih, ako na obremenjenih zemljiščih ni bilo zemljiškogospodsko in podložniško razmerje, nadalje užitne pravice do gospodarskih poslopij in njim pripadajočih vrtov.

Za razumevanje prepletenih agrarnih operacij pri odkupu ali uravnavi zemljiških dolžnosti je pogoj temeljito poznavanje običajnih pravnih predpisov in internih navodil deželne komisije glede poslovanja lokalnih komisij. Pravni postopek obravnav za odkup ali uravnavo zemljiških dolžnosti se je delil na tri stopnje:

1. poizvedba in ugotovitev vseh dejanskih in pravnih odnosov glede služnostnih pravic ter ugotovitev upravičenosti njihovega odkupa ali uravnave;
2. poizvedba in ugotovitev okoliščin za odkup ali uravnavo;
3. izvedba odkupa ali uravnave ter določitev provizorijev.

Naloge lokalnih komisij na prvi stopnji postopka so bile, da poizvejo in ugotovijo: a) vrsto in obseg služnostnih pravic, b) njihovo pravno razmerje, t. j. na osnovi kakšnega pravnega razmerja so bile osnovane, c) služnostna zemljišča, ki so bila predmet obravnav, d) upravičence in lastnike služnostnih in solastniških zemljišč, e) podatke o načinu, trajanju in meri užitnih pravic, f) dajatve, ki so jih morali plačevati služnostni upravičenci za svoje služnostne pravice, g) okoliščine, po katerih je bilo mogoče prisoditi odkup ali uravnavo.

Po končanih poizvedbah in ugotovitvah vseh dejanskih in pravnih odnosov služnost-

nih pravic na osnovi sporazumov ali pravno veljavnih odločitev deželne komisije so začele lokalne komisije z obravnavami druge stopnje, to je, s poizvedbami in z ugotavljanjem okoliščin za odkup ali uravnavo. V poštev je prišlo predvsem vprašanje, ali naj se izvede popolna ali le delna uravnava po predpisih § 15 patenta, ali pa naj se izvede odkup pravic z odstopom zemljišč ali s plačilom v denarju.

S potrditvijo načrtov za odkup ali uravnavo so prišle obravnave v zaključno fazo postopka, to je do same izvedbe odkupa ali uravnave.

*

Družbena vloga servitutne zakonodaje. Pri izdelavi patenta za odkup in uravnavo zemljiških dolžnosti se je zakonodajalec dosledno držal principa, da koristi predvsem veleposestnikom. Predpisi so izražali težnje, da se doseže čim večja razbremenitev zemljišč v korist lastnikov služnostnih zemljišč, to je, veleposestnikov. Z gledišča nastajanja kapitalistične veleposesti so bili ti predpisi koristni, za veliko večino kmečkega prebivalstva pa so predstavljali »prefinjeno obliko ropanja« njihovih nekdanjih pravic.

Fevdalnoburžoazna oblast si je prizadevala, da bi ustvarila z izidom novega zakona o odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti ustreznejše pravne odnose, ki bi omogočali razvoj racionalnejšega kapitalističnega kmetijstva. Tega principa pa ni dosledno izvedla v zakonskih predpisih glede odkupa pravic z odstopom gozdov upravičencem. Po teh predpisih je bil odstop gozdov mogoč le upravičencem kot celoti, ne pa individualno.

Najtežje družbenosocialne posledice za upravičence so imeli zakonski predpisi glede odkupa pravic s plačilom v denarju ali v obveznicah zemljiškoodveznega fonda. Po teh predpisih so morali izvedenci v primeru nesporazumov med prizadetimi strankami preračunavati vrednost letnega užitka po povprečnih lokalnih cenah iz let 1836—45. Zaradi spremenjenih gospodarskih pogojev so bile cene lesa v 60 in 70 letih mnogo višje kot takrat. Tako je bila vrednost letnega užitka lesa ocenjena mnogo nižje, kot so bile dejanske tržne cene, kar je vplivalo tudi na določitev mnogo nižjega odkupnega kapitala. Pri plačevanju odkupljenih pravic z obveznicami zemljiškoodveznega fonda so bili upravičenci izpostavljeni stalnemu nihanju vrednostnih papirjev, posebno še zato, ker ni bilo predpisano, po kakšnem kurzu se bodo upravičencem obveznice izplačevale. Služnostni upravičenci so tako dobili kapital, ki

je bil daleč pod vrednostjo odkupljenih pravic. Prav v teh predpisih se je pokazala moč zmagovite fevdalne kontrarevolucije nad njenimi nekdanjimi podložniki. Mnenje številnih prizadetih je bilo, da je razredna pristranost zakonodajalca s servitutnimi agrarnimi operacijami veleposestnikom nadomestila izgubo, ki so jo imeli z zemljiško odvezo v ožjem smislu.

*

Izvajanje agrarnih operacij pri odkupu in uravnavi. Agrarne operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti so izvajali nad dvajset let, t. j. v letih 1838—1880. Glavni del operacij je bil izveden že v 70 letih XIX. stoletja.

Lokalne komisije so pričele poslovati 31. marca 1838. Že v prvem letu poslovanja je deželna komisija ugotovila, da s tremi lokalnimi komisijami in z nastavljenim uradništvom ne bo kos obsežnim in zapletenim operacijam. Veliko oviro v tem poslovanju so predstavljala številna sporna vprašanja med prizadetimi strankami, ki so zavlačevala obravnave.

Da bi delo pri odkupu in uravnavi hitreje napredovalo, so 5. maja dodelili deželni komisiji v pomoč lokalne komisije v Radovljici, v Postojni, Ljubljani in Kočevju ter okrajne urade: Kranj, Škofja Loka, Vipava, Idrija, Trebnje, Črnomelj in Krško. Vsakemu teh uradov so dodelili določeno število političnih okrajev. V naslednjih letih je obseg servitutnih operacij zavzel že tako velike mere, da so ponekod ukinili lokalne komisije in njihovo poslovanje prenesli na okrajne urade. Lokalna komisija v Postojni je bila razpuščena 1863, lokalni komisiji v Kočevju in Radovljici pa l. 1865. Po teh reorganizacijah se je obdržala le ljubljanska lokalna komisija in okrajna glavarstva: Radovljica, Postojna, Logatec, Novo mesto, Krško, Črnomelj in Kočevje, ki so se ukvarjala z agrarnimi operacijami pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti.

Pri navedenih okrajnih glavarstvih so se operacije nadaljevale v nezmanjšanem obsegu. Uravnavo gozdnih servitutov so izvajali površno. Od celotne, s servituti obremenjene gozdne površine so upravičencem dodelili v izkoriščanje le točno določen del te površine, ki je ostala v lasti veleposestnikov; drugo zemljišče so osvobodili servitutnih obveznosti. Dodelitev gozdov upravičencem so državni ali privatni cenilci precenili ne po nekem predhodnem preračunavanju njihovih realnih potreb, temveč na osnovi površnih cenitev na oko. Pomanjkljiva izobrazba in

dejstvo, da so upravičenci slabo poznali pravne predpise, sta pripomogla k površno izvedeni uravnavi. Upravičenci so podpisovali pogodbe in sporazume v zaupanju do oblasti, ali potrjevali zaradi nepismenosti s križci svojo soglasnost z uravnavo, s katero niti niso bili dovolj seznanjeni. Vsebina sklenjenih pogodb se navadno ni skladala s predhodnimi ustnimi dogovori. Agrarne operacije pri uravnavi služnostnih pravic so zato povzročale v odnosih med veleposestniki in služnostnimi upravičenci še večjo zmedo. Nasprotja med njimi so se poglobljala in zaostrovala. Tožbe in prepiri so se stalno množili. Veleposestniki so se pritoževali zaradi prekrškov upravičencev, ti pa so jim očitke vračali zaradi omejevanja služnostnih pravic. Veliki večini upravičencev uravnava pravic ni prinesla nobene koristi, temveč jih je izročila na milost in nemilost veleposestnikom-lastnikom služnostnih zemljišč. Številne pritožbe služnostnih upravičencev glede uravnave so se nanašale predvsem na razne očitke glede pristranosti izvedencev in na prekrške lastnikov služnostnih zemljišč. Pri obravnavah so dodeljevali upravičencem navadno les na zelo oddaljenih in težko pristopnih predelih, kjer so bili izdatki za delo in spravilo mnogo večji kot vrednost lesa. Dogajalo se je, da so se v takih primerih upravičenci celo odpovedali pravicam do lesa, ker je bilo rentabilneje, če so les kupili. Ponekod so veleposestniki nastopali proti upravičencem tudi z radikalnejšimi sredstvi. Pod pretvezo gozdnozaščitnih predpisov so pričeli omejevati ali prepovedovati izkoriščanje uravnanih pravic do lesa in paše. V ta namen so izrabljali gozdnozaščitne predpise gozdnega zakona z dne 3. decembra 1852, ki je dajal veleposestnikom veliko polnomočje glede omejevanja uravnanih služnostnih pravic. Po predpisih gozdnega zakona so bile veleposestnikom dane neomejene pravne možnosti za omejevanje uravnanih služnostnih pravic; pogosto so zato uporabljali tudi nezakonita sredstva. Po teh predpisih so bile pašne pravice v mladem gozdu prepovedane. Veleposestnik je imel pravico, da je z razširjanjem zaščitnih gozdnih področij razjeval pašne pravice upravičencev; v primeru, če je veleposestnik pogozdil pašnike, ki so jih že od nekdaj uporabljali za pašo, je bila upravičencem za 20 let paša na teh zemljiščih prepovedana. Veleposestnik je imel prav tako pravico upravičencem odtegniti za nekaj desetletij pašne pravice na uravnanih področjih, če jih je pogozdil. Posebne težave za upravičence so nastale zaradi reorganizacije gozdnonadzorstvene služ-

be in zaradi doslednejšega izvajanja gozdnozaščitnih predpisov.

Ob koncu XIX. stoletja so bile operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti v glavnem zaključene.

Servitutne pravice do lesa so bile v 70 in 80 letih XIX. stoletja večidel odkupljene z odstopom gozdnih parcel upravičencem kot celoti ali posameznim individualno. Težnje po individualni razdelitvi so izvirale zlasti iz prizadevanj, da se posamezni upravičenci izognejo trajnim preprirom in sporom, ki so nastajali zaradi neomejenega izkoriščanja lesa v skupnih gozdovih. Zato so oblasti pogostokrat dopuščale individualne razdelitve, češ da prinašajo takšne razdelitve upravičencem določene prednosti. Izkušnje so pokazale, da so revnejši posestniki dodeljene jim parcele bodisi zaradi pomanjkanja denarja bodisi zaradi ugodnih tržnih razmer v kratkem povsem opustošili. Mnogi kmetje so dobili v zameno za svoje služnostne pravice gozdne parcele, ki so bile v zelo slabem stanju. Zlasti opustošeni so bili servitutni gozdovi v tistih predelih, kjer so bili ugodni tržni pogoji za prodajo lesa. Na Kranjskem in Primorskem se je pogosto dogajalo, da so upravičenci gozdove individualno razdelili, medtem ko so pašo puščali še naprej skupno. Zaradi neurejenih gozdnih razmer ni bilo pravega zanimanja za izboljšanje gozdarstva. Služnostni upravičenci se navadno niso lotevali izdelave gozdnih poti, ker niso vedeli, kateri del jim bo z operacijami dodeljen. Po statističnih podatkih iz leta 1878 je mogoče sklepati, da so operacije pri odkupu in uravnavi razbremenile že znaten del obremenjenih zemljišč. Od celotne gozdne površine, ki je na Kranjskem merila 400.207 ha, je bilo obremenjene z gozdnimi servituti ca. 80 % površine. Od tega je bilo do leta 1878 odkupljenih ali uravnanih okrog 70 % pašnih in gozdnih servitutov. Leta 1878 je bilo na Kranjskem s servituti obremenjenih le še 73.167 ha ali 18,28 % gozdne površine; na Primorskem 66.285 ha ali 36,33 % celotne gozdne površine, ki je merila na Primorskem 182.408 ha.

Individualne razdelitve so bile često izvedene brez pravega premisleka in so le povečale razdrobljenost gozdnih parcel ter pospešile njihovo pustošenje. S stališča racionalnega gospodarstva je individualna parcelacija odkupa povzročila gospodarstvu ogromno škodo. Redno se je dogajalo, da so mnogi posestniki dobili na območju ene davčne občine po več parcel, katerih vsaka je merila le $\frac{1}{4}$ orala.

Družbene posledice servitutnih operacij. Agrarne operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti so prinesle velike koristi veleposestnikom. Z odstopom zemljišča ali proti plačilu neznatnega denarnega zneska so lahko osvobodili svojo posest servitutov in uvedli na služnosti osvobojenih zemljiških racionalnejše oblike gospodarstva. Postopno prodiranje kapitalizma je vplivalo tudi na spremembo posestne strukture bivše podložne posesti. Zemljiška odveza z odškodnino, posebno še agrarne operacije pri odkupu in uravnavi zemljiških služnosti sta globoko opsegli v strukturo kmečke posesti. Z odkupom in urnavavo zemljiških dolžnosti se je individualizacija te posesti zelo razmahnila. Srednja in mala kmečka posest sta z dodelitvijo relativno majhnih gozdnih ali pašnih parcel utrpeli veliko škodo. Njihovo gospodarstvo je bilo omejeno na točno določen gozdni ali pašni prostor, ki so ga dobili v svojo lastnino. Zaradi spremenjenih gospodarskih pogojev, t. j. razvoja agrarnega kapitalizma je postal obstoj te posesti vedno bolj odvisen od uvajanja racionalnejših oblik gospodarjenja. Omenjene operacije so poglobile tudi diferenciacijo na vasi. Fevdalna veleposest je bila z zemljiško odvezo nujno vržena na pot kapitalističnega razvoja. Visoke odškodnine, ki so jih morali kmetje odplačevati, so le pospešile in olajšale pretvorbo fevdalnega graščaka v kapitalističnega veleposestnika. Povsem razumljivo je, da so se razredna nasprotja med zemljiškimi lastniki in služnostnimi upravičenci ob odkupu in uravnavi služnostnih pravic zelo zaostрила. Nekdanji zemljiški gospodje so si prizadevali, da bi bilo upravičencem priznanih čim manj servitutnih pravic. Poiskali so sleherno možnost, da bi razveljavili ali zmanjšali svoje obveznosti do upravičencev. V spomenici, naslovljeni ministrstvu za notranje zadeve, so l. 1864 navedli, da so na svoje veliko začudenje že ob prvih razpravah opazili, da je prijavljenih za odkup ali urnavavo veliko pravic, ki jih niso nikoli priznali in za katere ni bilo na razpolago nikakih sodnih odločb ali pravnih naslovov. Po njihovem mnenju se je ustalilo pravilo, da je vsakdo skušal uveljaviti kot servitutne pravice, primerne za odkup, vse, kar je nekoč dobival iz graščinskega gozda. Začasno, na prošnjo do preklica, z najemnino ali brez nje ali iz povsem drugega pravnega razloga.

Zemljiški gospodje so se predvsem izgovarjali, da so bile služnosti pretežno osebne, to je vezane na osebe, ne pa na posest in da so graščine dodeljevale podložnikom les in pravice do izkoriščanja drugih gozdnih plodov

le na njihovo prošnjo zastoj ali proti majhnemu odplačilu. Izgovarjali so se, da so časovno omejena dovoljenja za les podeljevale graščine svojim podložnikom le za kritje potreb in so jih le v izjemnih primerih povzdignili do formalno stalnih servitutnih pravic. V tej zvezi so graščine izdajale posebne listine in vpisale služnostne pravice na zahtevo strank tudi v javne knjige.

Po njihovih navedbah so bila z zemljiško-odveznim patentom ukinjena vsa dovoljenja, ki niso bila povzdignjena v servitute, in vse tiste pravice, ki niso bile zasnovane na kakšnem časovno neomejenem pravnem naslovu. Taka tolmačenja pravnih predpisov so izzvala številne pritožbe upravičencev. Fevdalci so trdili, da se je večina upravičencev leta 1848 podredila odpovedi časno omejenih dovoljenj, kar ni ustrezalo resnici. Prav tako so se energično upirali priznavanju tistih pravic, ki so jih upravičenci uveljavljali le na osnovi zastaranja itd.

Mnogo globlje kot veleposestnike so posledice pristranske zakonodaje prizadele ekistenco številnih upravičencev — srednjih in malih kmetov ter kočarjev, ki so bili v veliki meri odvisni od servitutov. Lokalne komisije so sklepale s strankami odkupne pogodbe, katerih težke posledice so občutili upravičenci šele po izvedbi operacij.

Mnogi kmečki poslanci so se pritoževali, da so izvedenci preračunavali ekvivalente po prenizkih cenah in da upravičenci v pretežni meri z dodelitvijo gozda niso dobili niti polovice, ponekod celo niti $\frac{1}{5}$ vrednosti tistega, kar so nekoč uživali. Določitev količine in kakovosti lesa so komisije prepuščale izvedencem, ki so zaradi nepoznavanja kmečkih razmer ali zaradi pristranosti znatno oškodovali kmečke upravičence.

Posebno na Notranjskem so pogosto uporabljali gozdarje ene graščine za cenitev gozdov druge in obratno. Takšni izvedenci so bili pristranski in so upoštevali predvsem splošne gozdne interese, ne pa blaginje malih individualiziranih kmečkih posestev.

Velika pomanjkljivost odkupnih pravic je bila, da pri dodelitvi gozdov niso točno določili vsakemu upravičencu njegovega deleža. Novo nastale skupnosti koristnikov so se le redko kdaj konstituirale v zadrage in sprejele ustrezne statute. Gozdne parcele, ki so bile porazdeljene upravičencem na osnovi prenizkega ekvivalenta, so mnogim onemogočile kmetovanje v dotedanjem obsegu. Kolikor so dobili za pravice določen kapital, z njim za trajno niso mogli zadovoljiti svojih potreb. Trenutno zadovoljstvo nekaterih upravičencev se je kmalu spremenilo v tar-

nanje, brž ko so denar zapravili ali gozd posekali. Takšne gozdove so navadno zopet pokupili veleposestniki. Pogostokrat so dodeljevali gozdove namesto skupnosti upravičencev občinam, kar je izzvalo številne pritožbe in spore med prizadetimi strankami.

Velika večina upravičencev se je prav tako pritoževala, da so bile z uravnavo prikrajšane njihove stare pravice in da iz uravnanih gozdov oziroma pašnikov niso več mogli kriti svojih potreb. Pritožbe veleposestnikov, da so upravičenci kršili gozdno-zaščitne predpise ali pogodbe o uravnavi, so bile pogosto osnovane.

Gospodarski položaj upravičencev se je z omejevanjem služnostnih pravic zelo poslabšal. Vzroke za propast številnih kmečkih posestev v 70 in 80 letih XIX. stoletja je treba deloma iskati tudi v posledicah agrarnih operacij pri odkupu in uravnavi zemljiških obveznosti.

Z agrarnimi operacijami pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je bila na Kranjskem zaključena zemljiška odveza v širšem smislu. Obsežne gozdne in pašniške površine so bile v dobrih dvajsetih letih osvobodjene servitutnih obveznosti. Celotna odkupljena ali uravnana površina na območju Kranjske je do leta 1877 znašala 514.006 oralov. Od tega je odpadlo na odkupljeno gozdno površino 345.172 oralov, na druga zemljišča, zlasti na pašnike, 131.365 oralov. Služnostne pravice so bile uravnane na 22.666 oralih gozdne površine in na 14.802 oralih drugih zemljišč. V postopek pri odkupu in uravnavi zemljiških dolžnosti je bila zajeta od celotne gozdne površine, ki je na Kranjskem merila 693.418 oralov, skoraj polovica, 367.838 oralov. Leta 1878 je znašala s služnostmi obremenjena gozdna površina še vedno 73.167,87 ha ali 18,28%. V naslednjih desetletjih je ostalo neodkupljenih ali neuravnanih pravic, predvidenih za odkup ali uravnavo, teko malo, da jih niso več navajali v statističnih tabelah.

Posledice odkupa in uravnave so najteže občutili tisti kmetovalci, ki niso znali nadoknaditi nekdanjih služnostnih pravic z racionalnejšimi oblikami kmetijstva, to je, z uvedbo hlevske reje, krmnih rastlin ter z racionalnejšim gospodarjenjem v gozdu. Med najbolj prizadetimi družbenimi plastmi so bili predvsem kočarji ter mali in deloma srednji kmetje. Nove gospodarske razmere so od njih terjale nov način gospodarjenja, ki ga mnogi zaradi pičlih denarnih sredstev niso mogli uvesti. Peyer, eden najboljših poznavalcev teh razmer, je zelo točno označil operacije, ko je napisal, da je komaj kakšna

druga reforma posegla tako globoko v socialne in gospodarske razmere na vasi, kakor odkup in uravnava zemljiških dolžnosti. Niti izvedba zemljiške odveze v ožjem smislu ni prinesla toliko sprememb v lastninske odnose kot servitutne operacije.

Borbe med veleposestniki, t. j. lastniki služnostnih zemljišč, in upravičenci se je končala z zmago veleposestnikov, katerim je uspelo, da so s svojo gospodarsko in politično močjo na legalen način dosegli popolno osvoboditev svoje posesti. Gospodarski položaj se je z ukinitvijo služnostnih pravic za številne upravičence zelo poslabšal, proces družbene diferenciacije na vasi pa je zavzel ostrejšje oblike. Nasprotja med bogatimi, z oderuškim kapitalom zvezanimi gruntarji in siromašnim kmečkim prebivalstvom so se vedno bolj zaostrovala. Mnogi propadli kmetje so se uvrstili med agrarni proletariat ali pa so bili prisiljeni zapustiti domove in si iskati zaslužka v tujini. V agrotehničnem pogledu je razvoj agrarnega kapitalizma dal veleposestnikom na razpolago številne pripomočke znanosti in tehnike, ki so jim omogočali, da so s strokovno izobraženim gospodarskim kadrom uveljavljali svojo prednost pred individualizirano malo kmečko posestjo, ki je bila večji del prepuščena oderušemu kapitalu; ta je v 70 in 80 letih XIX. stoletja zavzel na Kranjskem velik obseg. Upravičeno je zapisal leta 1879 Slovenski Narod, da ni zemlje v Evropi, ki bi bila tako v rokah oderuhov, kakor so slovenske dežele. Denar so posojali na 30 do 50 % letne obresti ter poleg tega pobirali še postranske obresti v poljedelskih pridelkih. V številnih člankih je Slovenski Narod ugotavljal, da oderuštvo vedno bolj uničuje kmečko prebivalstvo. Na račun propadlih kmečkih množic se je pričela porajati nova slovenska buržoazija. To razdobje je pomenilo, kot pravi v Razvoju slov. Kardelj, izhodišče za obogatitev »jare gospode« in »slovenskih kraljev na Betajnovi«. Agrarne operacije pri odkupu in uravnavi so pripomogle k izoblikovanju treh novih družbenih plasti: veleposestnikov, gruntarjev in lesnih trgovcev, ki so prevzeli vlogo nekdanjih zemljiških gospodov s tem, da so si podredili gospodarsko šibko kmečko prebivalstvo.

OPOMBE

Zaradi pomanjkanja agrarnohistoričnih razprav o teh vprašanjih, zlasti o razkroju srenjskih pašnikov in gozdov v fiziokratskem obdobju, to je, od druge polovice XVIII. stoletja dalje ter o zemljiško-odveznih operacijah odkupa in uravnave zemljiških dolžnosti v drugi polovici XIX. stol. sem bil predvsem navezan na arhivsko gradivo. Najvažnejši viri za pričujočo razpravo so mi bili: urbarji in to zlasti reformirani urbarji deželno knežje posesti na Kranjskem, ki so bili izdelani pretežno v drugi polovici XVI. stol. Iz njih je mogoče dobiti točno predstavo o upravi kameralne pose-

sti, ki je bila na Kranjskem vsa zastavljena. Na zadnjih straneh omenjenih urbarjev so podana tudi pojasnila vsakokratnega oskrbnika zastavne gosposke. V teh pojasnilih se navadno navaja agrarna struktura zastavne gosposke, obseg pašnih in gozdnih pravic podložnikov in višina njihovih prtidajatev v gozdinih. Upravo in pobiranje dohodkov na zastavnih gosposkah je opravljal v imenu deželnega kneza vicedomski urad. Za obdobje od XVI. do XVII. stol. so ohranjena poročila, protokoli, dopisi vicedomskega urada deželnemu knezu ali komori ter še drugo listinsko gradivo, ki se nanaša na upravo te posesti in predstavlja bogat vir za proučevanje gospodarskih razmer na teh gosposkah.

Za poslovanje gospodinjstev razmerja med podložniki in zemljiškimi gospodinjstvi v delničinah kmetov so važni tudi pravna napolnila, ki obsegajo podatke o kmetičkih dolžnostih do zemljiških gospodinjstev in njihovem pravnem položaju. Za naše preučevanje pridejo predvsem v poštev vaški, župni, alpski in gozdni redi ter drugi predpisi, ki se nanašajo na pašne in gozdne pravice podložnikov v gozdovih in na pašnikih. pripadajočih zemljiškim gospodinjstvom ali srenjam.

Med vire za mojo razpravo spadajo tudi gozdni in rudarski redi, zakoni in predpisi o gozdnih zadevah, ki so jih izdajali lastniki gozdov na osnovi gozdnega prava (ius forestarium, Forstrecht). Veliko število gozdnih redov in predpisov o gozdovih za posamezne večje zemljske gosposke in samostane je zbranih v zbirki »Österreichisch-Weisthümer« in delno tudi v reformiranih urbarjih. Ti predpisi navadno prepovedujejo pustošenje gozdov, urejajo gozdne služnosti, zlasti pašo, in predpisujejo dodelitev lesa podložnikom za njihove potrebe po obsegu, količini in vrsti. V XIV. in XVI. stol. pa se množijo rudarski in gozdni redi, ki jih je izdajal deželni knez za gozdove v deželi na osnovi vrhovnostnega gozdnega prava. Ti redi in predpisi so na Kranjskem vse do XVII. stol. urejali pravne odnose glede rudarstva in gozda in zato predstavljajo dragoceno gradivo za poznavanje rudarstva, lastniških gozdnih odnosov in gozdne uprave v fevdalizmu. Za Kranjsko, Koroško in Stajersko so ti predpisi in redi pretežno ohranjeni in zbrani v zbirki: Schmidt F. A., Chronologisch-systematische Sammlung der Bergesetze der österreichischen Monarchie, Gesetze von Oesterreich, Steiermark, Kärnten und Krain, II. Abt. 1. Heft, Dunaj, 1839. Gozdni in rudarski redi, patenti in zakoni iz XVIII. in XIX. stol. pa so zbrani v zakonskih zbirkah, ki so izšle v drugi polovici XVIII. in XIX. stol. Ta zakonodaja je nastala predvsem pod vplivom merkantilističnih in fizikratskih pogledov, ki so težili za smotnim gozdnim gospodarstvom in temu namenu so podredili tudi vse predpise, ki naj bi z ureditvijo posek, s kolobarjenjem, pogozdovanjem in načrtnim izkoriščanjem izboljšali stanje v naših gozdovih.

Pripomintji moram, da je treba te vire previdno ocenjevati glede na to, koliko so se ti redi in predpisi resnično izvajali, zlasti še, ker so bili poklicni organi, ki so bdeli nad izvajanjem te zakonodaje, zelo maloštevilni in pogostokrat, kot je razvidno iz listinskega gradiva, niso bili kos svojim nalogam.

Med pravnimi viri obravnavam tudi delo Martina Peguisa: Dienstbarheiten städtlicher und bawrischer Erbeingüter vnn gründlicher Bericht... Ingolstatt 1567. To delo je spadalo med najpomembnejše privatnopravne zbirke o služnostih iz XVI. in XVII. stol. in je bilo na splošno v rabi na sodiščih. V treh knjigah je avtor sistematično zbral vse predpise o služnostih in jih je obravnaval izključno na podlagi rimskega prava. Čeprav je Peguisovo delo glede razlage nastanka servitutov zastarelo in ne vzdrži kritike novjših historičnih tolmačenj, je vendar pomembno, ker obravnava služnostno problematiko v času uvajanja rimskega prava. To knjigo so v XVII. in XVIII. stol. tudi na Kranjskem mnogi hranili v svojih privatnih knjižnih zbirkah.

Za proučevanje graščinskega gospodarstva so mi bili pomemben vir zapuščinski inventarji zemljiških gospod in graščin od XVI. do XVIII. stol. Ohranjeni so v 54 zajetnih svežnjih in vsebujejo točne popise premoženjskega stanja

zemljiških gospodarstev in drugih višjih stanovskih uradnikov. V te popise so med drugim zajeli: knjižne zbirke, kmetijsko in poljedelsko orodje, vozove, pluge, brane, število in vrsto živine, količino sena itd. Ti podatki nam prikazujejo način in tehniko kmetovanja v tedenji dobi. Iz inventarjev je mogoče razbrati, kako so knjižne zbirke postopoma prešale v obsežne grafične knjižnice, ki nudijo vpogled v duhovno kulturo fevdalcev. V XVI. in XVII. stol. je prevladovala pretežno nemška literatura. Kmetijski in pravni priročniki so bili zastopani v znatno manjši meri: v XVIII. stol. pa je število le-teh stalno naraščalo. Iz kmetijskih priročnikov je delno mogoče razbrati tudi način obdelave polj, stanje živinoreje ter gozdarstva tedanje dobe.

Na izvedbo agrarne strukture iz sredine XVIII. stoletja izmed virov najvažnejši akti terezijanske rektifikacije, ki so bili na Kranjskem v veljavi do prihoda Francozov, ne upoštevajoč pri tem neuspeli poskus uvedbe jožefinskega katastra od 1. novembra 1789 do 1. maja 1790. Nastali se v razdobju od l. 1747 do l. 1756. Njihovo izdelavo so narekovali predvsem finančni razlogi. Historična vrednost skoraj v celoti ohranjenega operata je važna ne le za proučevanje finančne, ampak tudi agrarne zgodovine, ker nudi trdno oporo za proučevanje agrarnih razmer za razdobja, za katero je arhivsko gradivo le fragmentarno ohranjeno. Za dominikalno posest je ohranjenih 1100, za rustikalno pa 1080 svečevjev. Za proučevanje graščinskega in podložniškega gospodarstva t. j. poljedelstva, živinoreje, pašnih in gozdnih servitutov ter srenj so ti akti neprecenljive važnosti. Mnogo fragmentarnih podatkov s področja gozdarstva, rudarstva in živinoreje najdemo tudi v Stanovskem arhivu. Nekoliko manj podatkov zasledimo o kmetijstvu, načinu kmetovanja in donosnosti, kar je razumljivo, ker stanovi takrat tem vprašanjem niso posvečali posebne pozornosti.

Bogate podatke za proučevanje kmetijskega agrarnega prevrata najdemo v izdatni meri v listinskem gradivu gubernijskega arhiva. Ti podatki dejansko dopolnjujejo pomembnejše navedbe iz novejšega stanovskega arhiva o kmetijstvu. Pod vplivom fiziokratskih razzorov se je kmetijstvu, kmetijski proizvodnji, uvajanju novih kultur, živinoreji, razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov ter gozdarstvu pričela posvečati velika pozornost, kar je razvidno tudi iz zajetnih sveževjeh gubernijskega arhiva, ki obravnavajo navedene probleme. Prav iz teh spisov si je mogoče ustvariti točnejšo sliko o razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov ter o veliki razširjenosti živinskih kužnih bolezni, ki so takrat razsajale med živino na srenjskih pašnikih. Fragmentarne podatke o teh problemih nudijo tudi nekateri graščinski in kresijski arhivi.

Arhiv starejših in novejših Kmetijske družbe obravnava razdobje delovanja prve in druge Kmetijske družbe ter vsebinsko dopolnjuje gradivo tistih svežnjev gubernijskega arhiva, ki se nanašajo na kmetijstvo. Celotno gradivo je zajeto v ca.60 svežnjeh. Akti prve Kmetijske družbe (1767 do 1787) so ohranjeni fragmentarno v 9 svežnjih in so pomešani z akti novejših Kmetijske družbe. Za naše preučevanje pridejo v poštev predvsem poročila in podatki Kmetijske družbe in okrožnih uradov glede živinoreje, pašniškega in gozdnega gospodarstva. Podatki o operacijah pri razdeljevanju srenjskih pašnikov in gozdov ter podatki o servitutih problematiki.

Med viri naj omenim franciscejski kataster, ki ima veliko historično vrednost in je neizčrpen vir za preučevanje agrarnih razmer, agrarne strukture, tipov poljske razdelitve, posestno-lastniških odnosov itd.

Virji za odkup in uravnavo zemljiških dolžnosti so ohranjeni v 73 svežnjih. Za naše preučevanje so posebno dragoceni svežnji, ki vsebujejo v celoti ohranjena letna poročila lokalnih komisij o poteku odkupa in uravnave zemljiških dolžnosti delžni komisiji in poročila le-te ministrstvu za notranje zadeve, nadalje podatki o pravni organizaciji in družbeni strani operacij.

S tem pregledom sem skušal navesti najpomembnejše arhivske fonde, ki sem jih pri svoji disertaciji uporabljal.

